

Bygninger og Bygningskultur

Bebyggelsen langs Vadehavet

Den nordligste værftsbebyggelse i vadehavsområdet var landsbyen Mithusum i Ballummarsken.

Bygningskulturen langs Vadehavet er præget af mange velholdte gamle huse og bebyggelser. Noget helt særligt er værftsgårdene i Tøndermarsken, de mange bindingsværks- og gavlhuse i købstæderne, samt de velbevarede landsbymiljøer.

Allerede fra begyndelsen af yngre stenalder, begyndte mennesker at bosætte sig langs Vadehavet på den højere liggende geest, for at være i sikkerhed for stormfloder. De første spredte gårde blev bygget fra slutningen af bronzealderen og efterhånden opstod der landsbyer. De fleste bebyggelser langs Vadehavet har derfor rødder flere tusind år tilbage, og allerede i 700-tallets begyndelse fungerede Ribe som markedsplads for egnen.

Middelalderen

Omkring 1200 begyndte man at anlægge gårde i marsken på naturlige moræneknolde og senere på menneskeskabte forhøjninger, de såkaldte værfter. I dag findes der 60 værfter i det danske vadehavsområde, og et af de tidligste værftsområder er Ved Åen i Tøndermarsken, hvor der har ligget ti gårde. På de fleste værfter ligger der kun én gård, men Ubjerg og Rudbøl ligger eksempelvis på landsbyværfter.

Den nordligste værftsbebyggelse i vadehavsområdet var landsbyen Mithusum i Ballummarsken. Landsbyen blev grundlagt i 1200-tallet, men den blev

BYGNINGSKULTUR KAN OPLEVES ..

FORÅR

SOMMER

EFTERÅR

VINTER

VADEHAVSKYSTENS KIRKER

Kirkerne på geestranden langs Vadehavet er generelt større end middelalderkirkerne længere inde i landet og afspejler formentlig kystsognenes større velstand og tættere bebyggelsesgrad. Kirkerne ved fx. Skærbæk, Brøns, Ballum, Hviding, Vester Vedsted, Vilslev ved Kongeåen, Janderup, Alslev samt Hostrup ved Varde Å, stammer fra 1100-1200-tallet.

I Ribe er Sankt Catharinæ Kloster og Domkirken eksempler på velbevarede kirkelige bygningsværker fra middelalderen.

ødelagt af stormfloderne i 1634 og 1720. Kort efter 1800 blev byen forladt, men værfterne ses stadig i landskabet.

Nordpå, langs Vadehavskysten, ligger bebyggelsen flere steder på bakkeøer, der når ud til kysten, og i ådalene ligger de gamle gårde, som perler på en snor, i sikkerhed for oversvømmelser langs fem m højdekurven.

Noget helt særligt ved vestslesvigske gårde, er bl.a. den røde grundmur og gavlkvisten over indgangsdøren.

At stormfloder pludselig kunne ændre alt, er Sønderside ved Ho Bugt et godt eksempel på. Her lå et af Danmarks betydeligste fiskerlejer, hvor der i fiskesæsonen forår og efterår boede omkring 1.000 mennesker. Sønderside blev ødelagt af stormfloden i 1634 og genvandt aldrig sin position.

Købstæderne Tønder og Varde opstod i middelalderen og deres placering er knyttet til skibsfarten, da de ligger ved store og dengang sejlbare åer. Inden digebyggeriet havde Tønder let adgang til havet, mens Varde var afhængig af ladepladserne ved Janderup, Hjerting og Ho.

Fra bindingsværk til grundmur

Fra 1700-tallet blev grundmurede huse, dvs. huse bygget af teglsten, almindelige i vadehavsområdet. Teglstensbyggeriet bredte sig fra Holland op langs Vadehavskysten, især efter stormfloden i 1634, men bybrande udryddede også mange af middelalderens bindingsværkshuse, bl.a. i Varde.

Den karakteristiske gård i den sønderjyske del af Vadehavsområdet var den slesvigske gård, som blev almindelig fra engang i 1700-tallet. Gårdene var oprindeligt stråttækte og blev som regel bygget af klægsten, brændt i lokale teglovne; en tradition, der nordpå slog igennem ved Kjelst og i Janderup efter midten af 1700-tallet. Gården bestod af en

KOMMANDØRGÅRDENE

Kommandørgårdene er meget karakteristiske gårde på vadehavssøerne. De kan stadig ses på Rømø og på de tyske vadehavssøer. Disse gårde blev bygget af velhavende kaptajner (kommandører), som sejlede med hvalfangerskibe til Nordatlanten. Nationalmuseets kommandørgård er opført o. 1750 og er den ældste, bevarede kommandørgård i Danmark.

hovedlænge med stald og bolig adskilt af et tværgående rum, men der kunne være forskellige udlænger. Noget helt særligt var de indvendige tagbærende stolper, der gjorde konstruktionen mere modstandsdygtig ved stormflod, samt gavlkvisten eller arkengaffet (ark = bue) over indgangsdøren.

Mange gårde i den nordlige del havde også arkengaf. Her var bindingsværk almindeligt indtil omkring 1800, men derefter blev stort set alle bygninger opført med grundmur. Som regel var stuehuset det første der blev ombygget og siden fulgte de øvrige længer. Idealet var den firelængede gård med et lukket gårdrum, men de fleste ejendomme havde to eller tre længer, og de mindre kun én med beboelse og stald i hver sin ende. I bindingsværksgårdene lå stuehuset som regel mod nord, mens det i de grundmurede hovedsageligt blev placeret mod syd.

Ballum Slusekro er et godt eksempel på hjemstavnsstilen

1900-tallets byggeskik

I slutningen af 1800-tallet opstod den nye by Esbjerg, hvis huse blev opført i tidens historicistiske stil, der afspejler en blanding af tidligere stilretninger. I 1870 fik byen en byplan skabt ud fra et klassisk byplan-princip med rektangulære karréer i et retvinklet gadenet, der skulle skabe et centrum omkring havn, jernbane og torv.

Jugendstilen, der forener arkitektur og dekorativ kunst, kan fra o. 1900 ses i arkitekturen langs Vadehavet, hvor huset på Lundvej 39 i Varde er et smukt eksempel. På landet og i landsbyerne finder man også jugendstilhuse og –detaljer, fx i Hjerpsted.

Omkring 1900 opstod den første sommerhuskoloni i det danske vadehavsområde, i Lakolk på Rømø. I klitterne blev der opført 37 blokhuse, der lignede fjeldhytter med udskårne spær, og nogle få af dem findes endnu.

I begyndelsen af 1900-tallet vandt en hjemstavnsstil frem, præget af gode materialer og solidt håndværk. I Møgeltønder og omegn tegnede den lokale gods-inspektør huse i denne stil, bl.a. 1920'ernes pumpestationer i Tøndermarsken. I Danmark udviklede stilen sig gennem Landsforeningen Bedre Byggeskik. Danske arkitektstuderende var bl.a. blevet inspireret af landlig byggeskik ved opmålingsrejser til Møgeltønder og op langs vestkysten.

Vadehavets bygningskultur i dag

Mange steder langs Vadehavskysten fremtræder ældre huse velholdte og smukt bevarede. I Ribe er den gamle bydel stadig præget af huse med bindingsværk eller grundmur fra slutningen af 1500-tallet og frem til begyndelsen af 1800-tallet. Husene ligger tæt i karréer, ofte med gavlene ud mod gaden.

Tønders bymidte bærer også stadig præg af den middelalderlige byplan med smalle grunde og gavlhuse, især baggaderne Spikergade og Uldgade er seværdige. Den eneste bygning, der har stået i Varde siden middelalderen, er Jacobi Kirke. To brande i henholdsvis 1779 og 1821 tog hver sin del af byens gamle huse, men det middelalderlige gade-forløb er stadig i behold.

Mange landsbyer har også ældre bebyggelse, fx Møgeltønder, hvor husene langs Slotsgaden og i Sønderbyen er meget velbevarede.

I byerne har bevaringsforeninger medvirket til bevaringen, men også i nogle af landsbyerne er der velbevarede huse, ofte der hvor husene er overgået til at være fritidshuse. Et særligt eksempel er Ballum Vester- og Østerende, hvor en donation på 20 millioner kroner fra A.P. Møller Fonden i 2009 satte gang i renoveringsprojekterne.

Oplevelser med bygningskultur

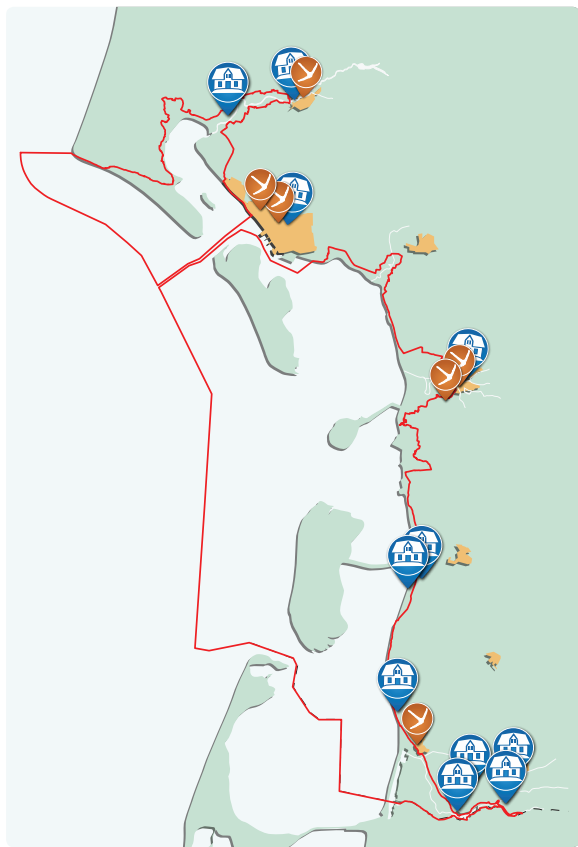
Landsbyerne **Møgeltønder**, **Rudbøl** og **Janderup** har karakteristiske landsbymiljøer,

Middelalderens snørklede gadeforløb kan opleves i **Varde**, **Ribe** og **Tønder**, mens **Esbjerg** kendetegnes ved sine moderne og retvinklede gader.

Misthusum, **Ubjerg** og **Ved Æen** i Tøndermasken har gode eksempler på værftsbyggeri

Hjemstavnstilen finder du eksempler på ved **Ballum Slusekro** og på **Sønderbyvej i Møgeltønder**

Omkring **Hjerpsted** finder du eksempler på Jugendstil, men **Lundvej 39 i Varde** er et særligt smukt eksempel.

Om Vadehavets Formidlerforum...

Vadehavets Formidlerforum er et netværk af offentlige og selvejende institutioner der formidler Vadehavets natur og kultur.

Forummet arbejder for, at Vadehavet kan opleves hele året af alle og på en måde der hensyn til naturen, historien og lokale interesser.

Læs mere på www.vadehav.dk

Lær om bygningskultur hos..

Varde Museum

Kirkepladsen 1
6800 Varde
T: 75 22 08 77
E: vam@vardemuseum.dk
W: www.vardemuseum.dk

Fiskeri- og Søfartsmuseet

Tarphagevej 2-6
6710 Esbjerg V.
T: 76 12 20 00
E: fimus@fimus.dk
W: www.fimus.dk

Esbjerg Museum

Torvegade 45
6700 Esbjerg
T: 76 16 39 39
E: museum@sydvestjyskemuseer.dk
W: www.esbjergmuseum.dk

Museet Ribes Vikinger

Odins Plads 1
6760 Ribe
T: 76 16 39 60
E: museum@sydvestjyskemuseer.dk
W: www.ribesvikinger.dk

Ribe Vikingecenter

Lustrupholm
Lustrupholmvej 4
6760 Ribe
T: 75 41 16 11
E: rvc@ribevikingecenter.dk
W: www.ribevikingecenter.dk

Museum Sønderjylland - Højer Mølle

Møllegade 13
6280 Højer
T: 75 44 61 61
E: hoejer@museum-sonderjylland.dk
W: www.museum-sonderjylland.dk/hojer-molle.html

Læs også om...

- Arkæologiens Vadehav
- Bygninger og bygningskultur langs Vadehavet
- Livet på Vadehavsøerne
- Marskens brug, natur og kultur
- Sejlads, handel og skibe i Vadehavet

Med skolen eller børnehaven?

ET TVÆRFAGLIGT
UNDERVISNINGSTILBUD
FOR BØRNEHAVER OG SKOLER

MITVADEHAV.DK

